

SOCIOLOGIJOS IR GNOSEOLOGIJOS KLAUSIMAI

J. KAROSAS

SOCIALINIS PAŽINIMAS — PRAKTIKOS IR TEORIJOS PROBLEMA

Nesuklysimė pasakę, kad visuomenės pažinimo klausimas painus ir komplikuoatas. Net ir šiandien, kai socialinė teorija, atrodo, pasiekusi solidžias aukštumas, tebesiginčijama, ar apskritai galima pažinti istoriją, kokiais metodais gali ir turi remtis socialinis pažinimas, kuo jis skiriasi nuo gamtamokslinio ir t. t. Žodžiu, socialinė koncepcija yra vienas pagrindinių šiuolaikinės filosofijos rūpesčių.

Pasakyti, kad socialinis pažinimas — pakankamai savaimingas ir ypatingas, tolygu tvirtinti trivialų dalyką, kad šio pažinimo objektas — žmonių visuomenė — yra labai specifiskas mums žinomos tikrovės atvejis. Socialinis gyvenimas — tai tikslingai besireišianti tikrovė. Todėl šios tikrovės pažinimas negali nesusedurti su problemomis, kurių nežino gamtos mokslas. Kitaip negu gamtos pažinimas, kuriam rūpi praktinės veiklos tikslų bei siekių realizavimo technologija, bet ne pats jų pasirinkimas, socialinis pažinimas, domėdamasis visuomenės gyvenimu, kaip žmonių savitarpio santykiais, negali neliesti visuomeninės veiklos tikslų, t. y. žmogaus valingo elgesio sferos. Ši sfera, turinti aiškų subjektyvumo aspektą, gimdo socialinio pažinimo teleologiskumą — tą tikrą gamtamokslinio žinojimo siaubą. Taigi viso pažinimo etalonu laikant nuo teleologijos laisvą gamtos mokslą ir pripažįstant, kad šis etalonas — vienintelis tikrojo pažinimo atvejis, visuomenės gyvenimo teorinės įžvalgos problematiškumas labai akivaizdus. Čia tenka derinti du vienas kitą šalinančius dalykus: subjektyvų, laisva valia pagrįstą žmogaus veiklos tikslingumą su moksliniam determinavimui privalomu objektyvumu ir būtinumu. Gerai žinomos tos didžiulės aukos, kurios buvo sudėtos ant socialinio pažinimo aukuro, pradėdant naujaisiais amžiais ir baigiant mūsų dienas. Iki šiol to aukuro liepsnose žūva viltys sukurti tokią socialinę teoriją, kuri savo moksliskumu prilygtų šiandien triumfuojančiam gamtos pažinimui. Tiek natūralistinė socialinio pažinimo orientacija, eliminuojanti žmonių visuomenės gyvenimo subjektyvumo aspektą, tiek ir humanistinė orientacija, iš esmės pašalinanti objektyvumo aspektą žmonių gyvenime, nenuteikia optimistiškai dėl socialinio pažinimo galimybių. Galų gale optimizmą šiuo klausimu slopina ir ta socialinio pažinimo problemos

sprendimo tendencija, kurią galima išvelgti mūsų filosofinėje literatūroje. Mūsų galva, socialinio pažinimo specifikos problema čia kartais per daug lengvai ir paprastai išsprendžiama, vos ne tiesiogiai perkeliant gamtamokslinį pažinimo problemos sprendimo variantą į socialinio gyvenimo regioną, kartu išblankinant metodologinius kontūrus, skiriančius marksistinę koncepciją nuo kitų socialinių doktrinų, pirmiausia — nuo sociologinio pozityvizmo.

K. Marksas, kurdamas visuomenės materialistinio aiškinimo metodologiją, nuosekliai vadovaujasi materialinės praktikos požiūriu. Čia atsisakoma socialinę teoriją laikyti savarankišku, galinčiu kažką savaime sukurti dalyku ir pripažįstama, kad ji yra žmonių materialinių santykių išraiška bei atspindys. Todėl paaiškėja, kad beprasmiška ieškoti socialinio pažinimo kriterijų vien mąstyme, grynoje teorijoje. Šie kriterijai galų gale slypi visuomet konkrečiose, istorinėse žmonių materialinio gyvenimo sąlygose ir negali būti atrasti atplėštai nuo jų. Žodžiu, jau pats K. Markso socialinės metodologijos pradinis taškas implikuoja teleologiskumą, visuomeninės teorijos ryšį su žmonių interesais ir pripažįsta, kad socialinė tiesa yra ypatingo tipo tiesa, matuojama pirmiausia ne teoriniu, gnoseologiniu, o socialiniu praktiniu, ideologiniu masteliu.

Visai civilizuotos visuomenės istorijai būdingas vienas bendras bruožas — socialinis susvetimėjimas, arba tokia žmonių visuomenės gyvenimo situacija, kai tai, kas reikšminga praktiškai vieniems, nereikšminga ir net svetima bei priešiška kitiems. Taigi tomis sąlygomis iš visuomenės materialinio gyvenimo kylantys socialiniai interesai (kurie negali „neįeiti“ į socialinių teorijų turinį) yra konfliktiški. Dėl to visuomenės teorija neišvengiamai deformuojama — ji yra tikrovės aberacija, įgaunanti visuotinumą tik iliuzine forma. Kitaip tariant, socialinio susvetimėjimo sąlygomis praktinis poreikis yra dalinis, klasinis, o teorinis poreikis — visuotinis, bet iliuzinis. Tai reiškia, kad socialinis pažinimas pavirsta ideologija, kurios paskirtis — pagrįsti vienos ar kitos socialinės klasės tikslus bei siekius, radikaliai besiskiriančius nuo kitų socialinių klasių siekių. Tik tokiu ypatingu, ideologizuotu būdu visuomenės teorija sociališkai konfliktiškame žmonių gyvenime atlieka labai reikšmingą funkciją — suuniversalina viešpataujančios ar į materialinių viešpatavimą visuomenėje naujai pretenduojančios klasės interesą, paversdama jį visuomenės daugumos vertybine orientacija, žmonių praktinės veiklos motyvu.

Marksistinė socialinė metodologija, rekonstruojanti visą žmonių visuomenės raidos įvairovę, o ne pasirenkanti tik kai kuriuos jos aspektus, socialinio pažinimo angažuotume, jo partiškume mato ne kažkokį amžiną prakeikimą, o tik šio pažinimo neišvengiamą ryšį su praktinio žmonių gyvenimo poreikiais. Perfrazuojant G. Hėgelio žodžius, galima pasakyti, kad žmonių visuomenė turi visuomet tik tokią socialinę sąmonę, kurios ji yra nusipelnusi, t. y. kuri natūraliai kyla iš tos visuomenės materialinės veiklos ir ją atitinkančių socialinių santykių turinio. „Žmonės yra savo vaizdinių, idėjų ir t. t. gamintojai,— pabrėžia K. Marksas ir F. En-

gelsas,— tačiau tikri, veikiantys žmonės, kuriuos sąlygoja tam tikras jų gamybinių jėgų išsivystymas ir jį atitinkantis bendravimas, įskaitant ir tolimiausias jo formas. Sąmonė [das Bewußtsein] niekuomet negali būti kas nors kita, kaip išsąmoninta būtis [das bewußte Sein], o žmonių būtis yra tikrasis jų gyvenimo procesas. Jei visoje ideologijoje žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tarytum kameroje obskuroje, tai šis reiškinytas taip pat kyla iš istorinio jų gyvenimo proceso,— panašiai kaip daiktų apvertimas akies tinklainėje — iš betarpiškai fizinio jų gyvenimo proceso"¹. Materialistinė socialinė koncepcija nesiekia reabilituoti socialinio pažinimo objektyvumą per jo atribojimą nuo visuomeninio angažuotumo. Minėtas objektyvumas čia reabilituojamas sujungiant socialinę teoriją su materialiniu praktiniu žmonių visuomenės gyvenimo turiniu. Susvetimėjusioje socialinėje tikrovėje žmonės gyvena ir veikia tokiomis sąlygomis, kurios nepalyginti galingesnės už juos pačius ir kurioms atskiras žmogus turi nepaprastai mažai įtakos. Todėl visai natūralu, kad socialinės tikrovės išsąmoninimas, be kurio negalima žmogaus veikla, turi antžmogišką, ideologinį pobūdį — jis yra tiesiog socialinė mitologija. Toks socialinės sąmonės pobūdis klasinės, susvetimėjusios visuomenės sąlygomis neturi alternatyvos: idėjų prioritetas materialinio žmogaus gyvenimo atžvilgiu yra visuomenės ekonominės struktūros deformacijos, tos struktūros išoriškumo atskiram žmogui rezultatas. Taigi socialinio susvetimėjimo sąlygomis visuomenės teorijos idealizmas, kuriame mes šiandien, taikydami gnoseologinį kriterijų, išžiūrime klaidingumą, yra savaip teisingas ir tikras, t. y. adekvatus esamai socialinei tikrovei. Trumpai tariant, jis yra socialinė tiesa, adekvačiai rekonstruojanti susvetimėjusios visuomenės žmonių praktinį gyvenimą. Šio fakto konstatavimas — vienas esminių materialistinio požiūrio į istoriją bruožų, parodančių, kad pats materialistinis požiūris į socialinę tikrovę remiasi kitomis praktinėmis socialinio gyvenimo sąlygomis. Jos susidaro tuomet, kai visuomenėje subręsta objektyvios, materialinės prielaidos socialiniam susvetimėjimui likviduoti ir kartu gimsta reali socialinė jėga, galinti spręsti šį uždavinį. Tokia jėga — proletariato klasė, kuri išviešpatauti visuomenėje gali tik panaikindama save kaip klasę, t. y. panaikindama socialinę žmonių nelygybę bei išnaudojimą. Vadinasi, proletariato interesas, būdamas klasinis, turi aiškų visuotinumą aspektą; čia klasinė pozicija leidžia išvelgti materialinį praktinį žmonių visuomenės istorijos karkasą bei paskelbti mirties nuosprendį savavališkam idėjų viešpatavimui istorijoje. Šiuo atveju klasinis suinteresuotumas, partiškumas gali būti tiesiogiai išreiškiamas realia materialinio gyvenimo kalba, o ne iliuzine forma. Todėl proletariato klasinės pozicijos pasirinkimas buvo esmingas K. Marksui ir F. Engelsui — kaip teoretikams, sukūrusiems materialistinį požiūrį į istoriją.

Klasinis suinteresuotumas arba partiškumas atplėšia socialinę teoriją nuo materialinės struktūros ir net priešpriešina ją pastarajai iki tol, kol

¹ *Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.* — V., 1974. — P. 20.

nesusiformuoja objektyvios prielaidos, neigiančios savo materialiniu turiniu siauro klasinio intereso viešpatavimą visuomenėje. Kol tokių prielaidų nėra, visuomenės teorija, būdama ir tam tikrų klasinių interesų išraiška, grindžiama tokia metodologija, kurios pagrindinis trūkumas ne tas, kad pripažįstamas aktyvus sąmonės vaidmuo istorijoje, o tas, kad šitokiu pripažinimu ir apsiribojama. Ši idealistinė visuomenės aiškinimo metodologija neina ir negali eiti toliau susvetimėjusios visuomenės status quo ir laiko jį bei iš jo kylančius praktinius ir teorinius padarinius vienintele galima socialinio gyvenimo būkle. Todėl neretai šia metodologija besivadovaujanti socialinė teorija ieško absoliučiai teisingo, visur ir visada tinkančio teorinio modelio, idealo, pagal kurį reikėtų sukirpti žmonių visuomenės gyvenimą. Ne vienai šių teorijų būdingas savotiškas įtarumas, kad socialinė sąmonė esanti netikra bei atsitiktinė, todėl ji turinti būti pakeičiama teisinga, geresne, labiau žmogiškesne. Taigi į socialinę sąmonę čia žiūrima abstrakčiai bei formaliai. Matyt, nesuklysimė pasakę, kad toks požiūris tegali būti pakankamas atsparos taškas tik socialinės teorijos grynai subjektyvumui atskleisti, o ne jos adekvatumui socialinei tikrovei konstatuoti bei visuomenės teorijos objektyvumo problemai spręsti.

Materialistinė istorijos koncepcija, pripažindama, kad ne socialinė sąmonė sąlygoja socialinę būtį, o visuomeninė būtis sąlygoja žmonių visuomenės sąmonę, atsisako abstraktaus bei formalaus požiūrio į visuomenės teoriją ir socialinį pažinimą apskritai. Socialinė teorija čia orientuojama į visuomenės materialinio gyvenimo, jo objektyvios struktūros tyrinėjimus, nes tik tokie tyrinėjimai yra reikšmingi socialinei praktikai — jie atskleidžia tikslingos ir laisvos žmogiškos veiklos realizavimosi materialinį struktūrinį pamatą. Šiuo visuomenės gyvenimo materialinio turinio tyrimo aspektu, laisvu nuo bet kokių etinių bei politinių vertinimų, socialinis pažinimas prilygsta gamtamoksliniam pasaulio aiškinimui, t. y. pažinimas čia liečia būtinumo, objektyvaus determinuotumo sferą. Taigi marksistinė socialinė koncepcija, pripažindama istorinio proceso tikslingumą, jo specifinį žmogišką pobūdį, kartu pripažįsta ir šio proceso teorinės išvalgos skirtingumą ir net priešingumą gamtamoksliniam žinojimui: socialinė išvalga visuomet turi vertybinį, ideologinį pobūdį, t. y. ji yra augte saugusi su idealybės parametru. Bet, kita vertus, čia neapsiribojama vien šiuo parametru, o pasak F. Engelso, ieškoma žmonių visuomenės veiklos „idealiųjų skatinamųjų jėgų varomųjų priešasčių“². Jas ir turi atskleisti visuomenės materialinės struktūros tyrimas. Ta aplinkybė, kad socialinėje teorijoje visuomeninė tikrovė yra rekonstruojama ideologiškai, ir suponuoja socialinio pažinimo specifiškumą bei problematiškumą.

Marksistinėje socialinėje koncepcijoje atsisakoma alternatyvinio tiesos ir vertybės priešpriešinimo bei pastangų jį įveikti grynai teoriškai.

² Engelsas F. Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga // *Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis.*— V., 1950.— T. 2.— P. 352.

Tik istorinės žmonių praktikos pobūdis pagimdo minėtą priešpriešą, ir tik jis gali ją įveikti. Kad ir kokia tobula socialinė teorija būtų, ji nepajėgi įveikti tiesos ir vertybės konflikto socialiniame pažinime. Tai ne teorijos, bet praktikos reikalas. Amžinas visuomenės, kaip tikslingai veikiančių žmonių bendrijos, poreikis išreikšti save vertybių kalba negali neprieštarauti tiesos kalbai, jeigu visuomenė — skirtingų klasinių interesų susidūrimas bei lydinys, t. y. jeigu visuomenės ekonominė struktūra deformuota. Taigi raktas socialinės sąmonės paslaptį atskleisti yra tam tikra istorinė socialinės tikrovės būklė ir jos materialinio turinio iššifravimas.

Abejonių kyla ir dėl esančio mūsų filosofinėje literatūroje požiūrio į visuomeninės sąmonės turinio objektyvumą kaip moksliskumą, tai siejant su socialinės klasės, tą sąmonę turinčios, pažangumu: juo klasė pažangesnė, tuo jos produkuojama sąmonė objektyvesnė bei moksliskesnė³. Be to, esama nuomonės, kad klasinių antagonizmų sąlygomis visuomeninėse teorijose objektyvumo ir su juo tapatinamo moksliskumo esama tiek, kiek jos nesusiliečia su visuomenėje viešpataujančios klasės interesu; o kiek šį interesą išreiškia,— jos yra paprasčiausias savavališkas prasmimas, nieko bendra neturintis su egzistuojančios socialinės tikrovės išraiška⁴.

Nesunku pastebėti, kad abiem atvejais faktiškai atsisakoma pripažinti socialinio pažinimo specifinį pobūdį: šis pažinimas čia matuojamas vien gnoseologiniu masteliu, dėl to jis neturi objektyvios socialinės prasmės ir virsta sąmoningai sugalvota žmonių apgaulės priemone. Kita vertus, tiek pirmuoju, tiek ir antruoju atveju pats klasinis interesas suprantamas gana formaliai: iš akių išleidžiamas jo materialinis turinys, kurį suponuoja natūrali gamybos proceso plėtotė. Kai šis turinys išleidžiamas iš akių, klasinis interesas netenka objektyvumo ir virsta atsitiktiniu, t. y. tokiu, kuris galėjo būti, bet kurio galėjo ir nebūti istorijoje.

³ Pavyzdžiui, V. Kelė ir M. Kovalzonas „Filosofijos enciklopedijoje“ rašo: „Tikrovės objektyvaus atspindėjimo klasės ideologijoje būtina sąlyga yra šios klasės interesų sutapimas su visuomenės pažangaus vystymosi poreikiais. Kiek ligišiolinėje istorijoje tokio sutapimo esama, tiek įvairių klasių ideologijoje yra elementų objektyvių žinių apie supančiąją visuomeninę tikrovę. Bet iki susiformuojant proletariatui, netgi tam tikrą laikotarpį pažangių klasių interesai *visiškai nesutapo* (pabr. cit.— J. K.) su objektyviais visuomenės vystymosi poreikiais. Todėl šių klasių ideologija negalėjo būti nuosekliai moksliskas visuomenės vystymosi poreikių suvokimas“ (*Келле В., Ковальзон М. Идеология // Философская энциклопедия.— М., 1962.— Т. 2.— С. 231*). Panašus požiūris ir T. Oizermano: „Kad būtų galima sukurti mokslinę ideologiją, turi egzistuoti klasė, kurios interesai sutaptų su visuomenės istorinio proceso objektyviomis tendencijomis <...>“ (*Ойзерман Т. И. Марксистско-ленинское понимание идеологии // Философские проблемы идеологической борьбы.— М., 1978.— С. 25*). Lygiai taip pat galvoja ir M. Jakovlevas (žr. ten pat.— P. 44).

⁴ „Klasinės antagonistinės visuomenės sąlygomis buvo rutuliojami tik tie visuomenės mokslai ar jų skyriai, kurie nesikirto su viešpataujančių klasių interesais. O kiti visuomenės mokslų skyriai ar nebuvo rutuliojami, ar buvo rutuliojami viešpataujančiai klasei naudinga linkme. Šiam reikalui buvo sugalvojami *dėsniai, kurie neatspindėjo objektyvios tikrovės, bet atspindėjo ir tenkino tam tikrus klasinius interesus*“ (pabr. cit.— J. K.). (*Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений.— М., 1977.— С. 11*).

Marxizmo socialinės metodologijos požiūriu, pradinis taškas socialinės sąmonės prigimčiai atskleisti — ne vien jos sujungimas su tam tikru klasiniu interesu, kurio pažangumas ar reakcingumas matuojamas dažniausiai mūsų dienų visuomenės standartu. Kai socialinės sąmonės turinį norima atskleisti vien per klasinį interesą, neišvengiamai atsiranda mokslo teorijai pražūtingas *petitio princip*i: juk klasinis interesas pats reikalauja paaiškinimo — jį pagimdžiusių materialinių sąlygų analizės. Tik analizuojant visuomenėje esančius materialinius gamybinius žmonių tarpusavio santykius, gali būti atskleistas tikrasis, o ne tariamas bet kurio klasinio intereso turinys. Šiuo klausimu F. Engelsas tiesiog taip ir sako: „Kiekvienos tam tikros visuomenės ekonominiai santykiai visų pirma pasireiškia kaip *interesai*“⁵. Marxizmo klasikų skrupulinga klasinės visuomenės ekonominės struktūros analizė parodė, kad socialinio susvetimėjimo sąlygomis visos klasės (tiek valdančiosios, tiek ir išnaudojamosios, tiek reakcinės, tiek ir pažangios) dėl savo faktiškos padėties gamyboje ir gamybos santykių sistemoje turi siaurą klasinį, o ne universalų interesą. Kad tokiu siauru interesu besiremiantis siekimas įsiviešpatauti visuomenėje galėtų būti įgyvendintas, jis turi įgauti visuotinumą formą, turi virsti visiems žmonėms bendru uždaviniu. Todėl bet kurios iš šių klasių siekimai teorijoje įgauna mistifikuotą išraiškos formą — socialinė teorija virsta „teisinga klaida“, t. y. visuomeniškai reikšminga ir tikra, bet iliuzine sąmone. Tokia sąmonė išlieka iki tol, kol natūraliai subrendusios materialinės gamybos naujos sąlygos nesuformuoja kito socialinio hegemono — klasės, kuri — dėl dabar jau pasikeitusios padėties ekonominių santykių sistemoje — ima pretenduoti į viešpataujančią padėtį visuomenėje. Bręstant naujoms materialinėms sąlygoms ir keičiantis visuomeninės tikrovės turiniui, socialinė teorija, iki tol buvusi visuomeniškai reikšminga ir tikra, pamažu praranda savo reikšmingumą, virsdama sociališkai netikra sąmone: ją keičia į socialinį viešpatavimą naujai įžengiančios klasės sąmonė⁶. Šitokia gyvybinė „medžiagų apytaka“ būdinga visai klasei, susvetimėjusiai visuomenei. Šios visuomenės atskiros pakopos skiriasi viena nuo kitos ne pagal minėtos „apytakos“ metodologinius principus, o tik pagal konkretų tų principų realizavimosi pobūdį. Visoje klasinėje visuomenėje teorija socialinę tikrovę apverčia aukštyn kojomis: tai, kas tikrovėje yra pirminis, tampa antriniu ir priešingai. Turint galvoje klasinės visuomenės materialinės struktūros ypatumus, nesunku suprasti, kad tik tokia iliuzinė,

⁵ Engelsas F. Butų klausimu // *Marksas K., Engelsas F.* Rinktiniai raštai dviem tomis. — V., 1949. — T. 1. — P. 541.

⁶ Turint omenyje šitokį požiūrį į socialinės sąmonės vietą istorijoje, nepamatuotos pastangos priskirti materialistinei visuomenės koncepcijai nuomonę apie įnoringą socialinę sąmonę, kuri ar atsilieka nuo istorinio proceso, ar jį aplenkia. Pavyzdžiui, V. Žuravliovas tiesiog tvirtina: „Visuomeninės sąmonės atsilikimas nuo visuomeninės būties — jos vystymosi dėsnis“ (*Журавлев В. В. Основные закономерности развития коммунистического сознания.* — Ростов-на-Дону, 1966. — С. 203). Tokia nuomonė, jeigu ji keliamą į metodologiją, nesuderinama nei su materializmu, nei su mokslo duomenimis, nes ji sąmonei iš esmės pripažįsta nežemišką, stebuklingą prigimtį.

„apversta“ sąmonė yra socialinė tiesa: ji reprezentuoja bei realizuoja susvetimėjusios visuomenės socialinį teisingumą ir kartu yra būtina šios visuomenės narių praktinės veiklos sąlyga. Taigi aiškinantis socialinės sąmonės problemą ir operuojant gnoseologiniais kriterijais, norom nenorom, tenka šiems kriterijams suteikti kitokią negu gamtamoksliniame aiškinime prasmę. Mat čia reikia operuoti socialinio pažinimo prigimtį atitinkančiais teisingumo, vertybiškumo matmenimis, kurių pobūdis kitoks negu gnoseologinio matmens. Ir nors vertybiniai matmenys, būdingi socialinei sąmonei, marksistiniu požiūriu, nėra gryni, nors jų turinys gali būti gnoseologiškai dekoduojamas analizuojant ekonominę visuomenės struktūrą ir sujungiant minėtą turinį su istoriniu objektyvumu, bet vis dėlto vertybiniai, ideologiniai socialinio pažinimo parametrai negali būti tapatinami ar net pakeičiami gnoseologiniais, nes tokia operacija ignoroja visuomeninės sąmonės specifiką.

Sujungiant klasinį interesą su materialinėmis visuomenės gyvenimo sąlygomis, t. y. žiūrint į jį taip, kaip jis realiame istoriniame procese egzistuoja, pastebima, kad visuomenės klasinės struktūros kaita, kurios forma yra klasių kova, savo turiniu irgi priklauso nuo objektyvių gamybos raidos poreikių. „Kaip tik Marksas,—sako F. Engelsas apie marksizmo pradininko atrastą klasių kovos objektyvų pagrindą,—pirmutinis rado didįjį istorijos dėsnį, kad visa istorinė kova—ar ji vyktų politinėje, religinėje, filosofinėje ar kurioje nors kitoje ideologinėje srityje—iš tikrųjų tėra daugiau ar mažiau aiški visuomenės klasių kovos išraiška ir kad šių klasių egzistavimas, o tuo pačiu ir jų susirėmimai savo ruožtu sąlygojami jų ekonominės būklės išsivystymo laipsnio, jų gamybos ir nuo jos priklausančių mainų būdo ir pobūdžio“⁷. Gamybos plėtojimosi poreikiai galų gale sąlygoja tos ar kitos klasės viešpatavimą visuomenėje ir, vadinasi, jos pažangumą. Abstrakčiai kalbant, susvetimėjusios visuomenės istorijoje visos egzistavusios klasės buvo ir pažangios, ir nepažangios. Tikroji klasės vieta istorijoje gali būti nustatyta analizuojant tos klasės padėtį esamų ekonominių santykių sistemoje. Kaip tik materialinės gamybos raidos poreikiai suponuoja vienos ar kitos klasės hegemonišką vaidmenį visuomenėje: materialiai viešpataujanti klasė, įgyvendindama savo klasinius siekimus, yra ir bendrų visuomenės egzistavimo objektyvių sąlygų realizuotoja. Tiesa, ypatinga realizuotoja, nes objektyvūs visos socialinės raidos poreikiai čia pasireiškia siaura klasine forma. Kai tik esama gamyba išsiplėtoja, ir jos gelmėse pradeda bręsti naujos tendencijos, viešpataujančios klasės intereso pažangus pobūdis pradeda pastebimai blėsti: prarasdama viešpatavimą gamybos sferoje, ji praranda ir socialinį reikšmingumą. Tuomet vis didesnį svorį ima įgauti nauja socialinė jėga, naujas interesas, kuriam dabar lemta įsiviešpatauti visuomenėje. Ateina, pasak K. Markso, socialinės revoliucijos epocha.

⁷ Engelsas F. Pratarė K. Markso veikalo „Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji“ trečiajam vokiškajam leidimui // *Marksas K., Engelsas F.* Rinktiniai raštai dviem tomis.— T. 1.— P. 199.

Taigi, kada vadovaujamas nepakankamai materialistiškai dekoduoti klasės pažangumo kriterijumi socialinės sąmonės prigimčiai nustatyti, išleidžiamas iš akių labai svarbus marksistinės socialinės metodologijos komponentas — visuomet istoriškai konkretus ekonominis socialinio intereso turinys. Dėl to tampa sunku ir net neįmanoma kiek giliau atskleisti tiek antagonistinių klasių interesų tikrąją prasmę bei juos išreiškiančios visuomeninės sąmonės ypatingą pobūdį, tiek ir proletariato klasinio intereso ir jį išreiškiančios sąmonės turinio kokybinį naujumą. Tada belieka tik aprioriškai tvirtinti, jog visų klasių interesai, kiek jie pažangūs, gali būti moksliai išreikšiami, o proletariato klasinėje sąmonėje tai labiausiai realizuota, nes tik jo interesas, būdamas pažangus, esą pilnai sutampa su objektyviais visuomeninės raidos poreikiais⁸. Tačiau šiuo atveju pamirštama, kad visų visuomenės istorijoje viešpatavusių klasių interesai, kaip minėta, tam tikrą laikotarpį sutampa su objektyviais visuomeninio vystymosi poreikiais, bet tai nesutrukdė kuriuos nors savo turiniu objektyvius klasinius interesus išreiškiančiai socialinei sąmonei būti mistifikuotai ir atlikti materialinės gamybos sferoje slypincių visuomenės vystymosi poreikių realizavimo priemonės vaidmenį. Esminis bruožas, skiriantis proletariata, kaip klasę, nuo kitų iki tol visuomenėje viešpatavusių klasių, yra ne tas, kad pirmuoju atveju subjektyvūs klasiniai siekimai sutampa su objektyviais istorijos poreikiais, o antruoju — mažiau arba visai nesutampa. Šį skirtumą pirmiausia sąlygoja visuomeninių klasių intereso materialinis turinys, kuris pirmuoju atveju yra sociališkai daug platesnis negu antruoju. Kaip žinoma, proletariato klasinį interesą suponuoja labai visuomenėjusi gamyba, ir savo galutinio realizavimosi perspektyva šis interesas yra visuotinis. Dėl to jį išreiškianti teoriškai socialinė, vertybinė sąmonė turi kitokį pobūdį: ši sąmonė gali suvokti ir suvokia pati save kaip egzistuojančios istorinės tikrovės sublimatą, kaip esamos materialinės daiktinės veiklos arba praktikos saviraišką. Tai rodo, kad ateina galas požiūriui į sąmonę kaip į savarankišką istorijos kūrėją. Labai suvisuomenėjusi gamyba, sudaranti praktines prielaidas realiai pajungti socialinę tikrovę žmogaus valiai, kartu sukuria sąlygas ir šios tikrovės pažinimui, tokiam pažinimui, kuris pirmiausia orientuojasi į visuomenės materialinio gyvenimo objektyvios tvarkos, jo dėsningumą aiškinimą. „<...> ten, kur baigiasi spekuliatyvinis mąstymas — tikrajame

⁸ <...> pažangi klasė siekia savo ideologiją kurti kiek galima daugiau panaudodama objektyvias žinias (pavyzdžiui, buržuazija savo kilimo laikotarpiu). Ši tezė visiškai pasiteisina darbininkų klasės atžvilgiu, nes jos subjektyvūs siekimai sutampa su objektyviais visuomeninio vystymosi poreikiais; šitai ir išreiškiamą partinio, klasinio ir objektyvaus mokslinio būdo sutarimu, aiškinant tikrovę, kuris būdingas marksizmui-leninizmui" (*Келле В. Ж. Идеология // Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 200*). <...> proletariato klasinis interesas neprieštarauja objektyviai istorijos eigai, o, priešingai, sutampa su objektyviomis istorinio vystymosi tendencijomis, su visuomenės pažanga, kurios pagrindas dabartinėje epochoje yra žmonijos perėjimas iš kapitalizmo į komunizmą. Dėl to darbininkų klasės pozicija leidžia giliausiai pažinti socialinės tikrovės dėsningumus bei tendencijas" (*Яковлев М. В. Идеология.— М., 1979.— С. 33*).

gyvenime,— ten tik ir prasideda tikras, pozityvus mokslas, praktinės žmonių veiklos, praktinio jų vystymosi proceso vaizdavimas. Baigiasi frazės apie sąmonę, ir jų vietą turi užimti tikrasis pažinimas”⁹.

Taigi materialistinėje socialinėje koncepcijoje pripažįstama, kad istorijos, kaip tikslingos ir sąmoningos žmonių veiklos produkto, kūrime dalyvauja idealūs veiksniai, išreiškiantys žmonių norus bei siekimus ir inspiruojantys juos tiek gamybinei, tiek visuomeninei istorinei veiklai apskritai. Šia prasme istorija iš tikrųjų yra idealių veiksmų realizavimosi rezultatas ir dėl to — labai specifiška mums žinomos tikrovės dalis. Suprantama, kad socialinis pažinimas, aiškindamas tokią tikrovę, negali nesiskirti nuo gamtamokslinio pažinimo. Istorijos aiškinime tai, kas tikra, yra organiškai suaugę su tuo, kas teisinga ir žmonėms vertinga. Dėl to socialinio pažinimo produkuojama tiesa tam tikru atžvilgiu yra kitokio tipo negu gamtamokslinio pažinimo. Socialinei tiesai apibūdinti viengnoseologinio matmens maža — būtinas ir socialinio pažinimo prigimtį atitinkantis vertybinis, arba ideologinis, matmuo, be kurio visuomenės pažinimas praranda savo objektyvų, konkretų istorinį turinį ir užsidaro pats savyje, iš esmės virsdamas pačia tikriausia bei grynčiausia ideologija.

Tačiau dėl to, kad socialiniame pažinime yra susipynę du savo turiniu vienas kitam priešingi aspektai —gnoseologinis ir ideologinis,— šis pažinimas darosi logiškai prieštaringas. Gimsta tiesos ir vertybės dilema, kurią socialinė sąmonė ilgą laiką bandė spręsti savo pačios jėgomis, t. y. kaip grynai teorinę problemą. Tikrai titaniškos istorijos filosofų pastangos reabilituoti socialinio pažinimo autoritetą grynios teorijos priemonėmis baigėsi ganėtinais apgailėtinais, visiškai priešingu rezultatu — socialinės tikrovės pažinimo galutiniu diskreditavimu, jo priešpriešinimu mokslisakumui. Tik tada, kai susiformuoja praktinės sąlygos stichiškumui istoriniuose procesuose apriboti ir pajungti šiuos procesus žmonių valiai, tampa įmanoma pradėti aiškinti visuomenės gyvenimo „tiesioginių kūrėjų“ — idealių veiksmų susidarymo ir realizavimosi objektyvias priežastis, slypinčias ne sąmonėje, o už jos ribų — materialinėje, ekonominėje visuomenės struktūroje ir ją išreiškiančiuose žmonių tarpusavio santykiuose. Vadinasi, tiesos ir vertybės dilema sprendžiama pirmiausia ne teoriškai, o praktiškai ir sprendžiama tiek, kiek realiame visuomenės gyvenime įveikiamas socialinių jėgų išoriškumas žmogui, kiek žmogus tampa istorijos subjektu tikrąja žodžio prasme. Taigi nauja materialinio praktinio gyvenimo būklė sudaro prielaidas ir naujai būklei socialinės sąmonės sferoje atsirasti. Šią būklę išreiškianti materialistinė istorijos koncepcija savita tuo, kad joje nesiekama tenkintis nei vien grynais idealiais veiksniais, nei vien grynu, į natūralizmą nukreiptu materialumu. Socialinis gyvenimas šioje koncepcijoje suprantamas kaip objektyvius materialinius pagrindus turinti subjektyvi žmonių veikla. Todėl socialinis pažinimas gali ir turi visų pirma orientuotis į visuomenės materialinės struktūros funkcionavimo objektyvios tvarkos tyrimą, t. y. į tokių tyrimą, kuris so-

⁹ *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— P. 21.

cialinio mokslo rezultatus daro reikšmingus žmonių visuomenės istorinei praktikai. Suprantama, materialistinės socialinės metodologijos susikūrimas, atveriantis kokybiškai naujus horizontus teorijos socialinės regos laukui, pats savaime neišsprendžia visų istorijos pažinimo problemų. Jų sprendimas — tolesnio socialinės tikrovės praktinio persitvarkymo ir nuėjo neatskiriamos visų visuomenės mokslų plėtotės reikalas.